

Piotr Maciej Majewski

Warszawa

Mniejszość niemiecka w Czechosłowacji 1918–1938. Szkic statystyczny

Mniejszość niemiecką, zamieszkującą do 1945 r. terytorium Czech i Moraw, od lat dwudziestych obecnego stulecia określa się zazwyczaj na zasadzie *pars pro toto* pojęciem „Niemcy sudeccy”. Była to grupa etniczna, która od XIII w. stopniowo napływała na ziemie Królestwa Św. Wacława, tworząc ostatecznie zwarty pas osadnictwa wzdłuż jego północnych, zachodnich i południowych granic (a więc nie tylko w Sudetach) oraz kilka enklaw położonych na terenach zamieszkałych przez żywioł czeski. W XIX w. ludność niemiecka stanowiła trwały element struktury demograficznej Czech i Moraw, a jej członkowie od pokoleń uważali się tam za autochtonów.

Mniejszość niemiecka zajmowała w Czechosłowacji szczególne położenie, co wynikało przede wszystkim z jej liczebności. Według ostatniego spisu ludności, przeprowadzonego w monarchii habsburskiej w 1910 r., w Czechach, na Morawach i na Śląsku austriackim zamieszkiwały 3 512 682 osoby, których językiem ojczystym był niemiecki, co stanowiło 34,6% wszystkich mieszkańców tych ziem¹. Najwięcej Niemców, bo bez mała 2,5 mln, żyło wówczas w Czechach. Na Morawach liczba osób tej narodowości sięgała 720 tys., na Śląsku zaś — 325 tys. W liczbach względnych największy odsetek ludności niemieckiej spośród wszystkich historycznych krain Korony Czeskiej miał Śląsk (43,9%). Niemcy stanowili tam zresztą najliczniejszą grupę etniczną — prawie dwukrotnie górowali nad Czechami (24,33%), ich liczba była też o 1/3 większa niż Polaków (31,72%). Najmniejszy odsetek ludności niemieckiej odnotowano w 1910 r. na Morawach (27,62%), podczas gdy w Czechach wynosił on 36,76%².

¹ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. III *Die Völker des Reiches*, t. 1, Wien 1980, Tabelle 1: Der Bevölkerung der Kronländer Cisleithaniens nach der Nationalität und nach der Umgangssprache 1851–1910; Por. też: *Statistická příručka Republiky Československé*, t. 1, Praha 1920, s. 77 oraz A. Bohmann, *Menschen und Grenzen*, t. 4, *Bevölkerung und Nationalitäten in der Tschechoslowakei*, Köln 1975, s. 843–84. Powołując się na dane z tego samego spisu, Bohmann podaje nieco inną liczbę Niemców w krajach czeskich — 3 466 055 osób. W innej publikacji tego samego autora wymieniana jest jeszcze inna liczba — 3 492 362 osoby; A. Bohmann, *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, München 1959, s. 16.

² *Die Habsburgermonarchie*, III/1, op. cit., Tabelle 1: Der Bevölkerung der Kronländer Cisleithaniens nach der Nationalität und nach der Umgangssprache 1851–1910.

Pierwszy spis powszechny w niepodległej Czechosłowacji, który odbył się 15 lutego 1921 r., wykazał, że do narodowości niemieckiej przyznawało się 3 123 568 obywateli (23,4% ogółu ludności)³. Liczba ta obejmowała zarówno niemieckich mieszkańców Czech, Moraw i Śląska, niewielką liczbę (ok. 13 tys.) Niemców ze skrawków Górnego Śląska (Ziemia Hlučíńska) i Dolnej Austrii (Vitorazsko, Valticko), uzyskanych przez Czechosłowację w drodze plebiscytów, jak również ok. 150 tys. tzw. Niemców karpaccich, żyjących na Słowacji i Rusi Zakarpaciej. Dane te bywają kwestionowane przez niektórych historyków, którzy zarzucają czechosłowackim władzom nadużycia w trakcie przeprowadzania spisu. Wskazują oni na różnice pomiędzy liczbą ludności niemieckiej zyskaną w jego wyniku a estymacjami opartymi na liczebności elektoratu wszystkich niemieckich partii politycznych w wyborach municypalnych i parlamentarnych lat 1919 i 1920, oscylującymi wokół 3 340 000 osób⁴. Gdyby te ostatnie uznać za prawdziwe, odsetek osób należących do mniejszości niemieckiej w skali całego kraju wzrósłby do 24,96%. Nie sposób jest dziś jednak rozstrzygnąć, czy i w jakim stopniu rezultaty spisu zostały zafalszowane. Wprawdzie demokratyczne, tajne wybory nie stwarzały takich możliwości do nadużyć, jak jawny spis powszechny, jednak poparcie dla określonych sił politycznych, nawet w sytuacji tak wyraźnej narodowej polaryzacji, jak w pierwszych latach istnienia Czechosłowacji, nie musiało dokładnie odzwierciedlać struktury etnicznej państwa. Trudno jest również uwierzyć, aby czescy ankieterzy mogli pozwolić sobie na większe nadużycia, działając wśród dobrze wykształconych i posiadających wysoką świadomość narodową Niemców. Z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy natomiast założyć, że jakaś część ludności niemieckiej z takich czy innych względów natury koniunkturalnej zadeklarowała w czasie spisu narodowość czeską, chociaż i tej hipotezy nie da się dziś zweryfikować. Z tych względów bezpieczniejsze wydaje się pozostanie przy oficjalnych danych czechosłowackich, pamiętając, że mogą być one obciążone pewnym błędem.

Porównując wyniki spisów powszechnych z 1910 i 1921 r. można zauważyć, że na wszystkich obszarach, które weszły w skład państwa czechosłowackiego, ubyłoby prawie 518 tys. osób, których językiem ojczystym był niemiecki⁵. Różnica ta spowodowana była przede wszystkim dużymi stratami ludzkimi wśród Niemców sudeckich w czasie pierwszej wojny światowej. Oblicza się, że w latach 1914–1918 zginęło ok. 160 tys. niemieckich żołnierzy i oficerów pochodzących z Czech, Moraw i Śląska, a odsetek poległych z tych rejonów w przeliczeniu na 1 000 osób należał do najwyższych w całej monarchii habsburskiej⁶. Należy do tego dodać trudną do oszacowania liczbę ofiar wysokiej śmiertelności wśród ludności cywilnej w czasie wojny i w pierwszych latach powojennych — zmarłych z niedożywienia, w czasie epidemii hiszpanki itp. Znaczną część ubytku stanowiły również osoby, które po ogłoszeniu niepodległości Czechosłowacji, a przed lutym 1921 r., zdecydowały się z niej wyemigrować (przede wszystkim do Austrii) oraz ci Niemcy, którzy korzystając z tzw. prawa opcji, wybrali obywatelstwo innego państwa, lecz zamieszkiwali nadal na terytorium Czechosłowacji⁷.

³ *Statistická příručka Republiky Československé*, op. cit. t. 2, Praha 1925, s. 362–363.

⁴ A. Bohmann, *Das Sudetendeutschum in Zahlen*, op. cit., s. 36–37.

⁵ *Statistická příručka...*, t. 2, s. 367.

⁶ A. Bohmann, *Das Sudetendeutschum in Zahlen*, s. 38.

⁷ *Ibidem*, s. 36–37. W czasie spisu zarejestrowano w Czechosłowacji bez mała 100 tys. osób narodowości niemieckiej, będących obywatelami innych państw. Z tego 58 637 osób legitymowało się paszportami austriackimi, 39 668 zaś niemieckimi. *Československá statistika*, sv. 9, Praha 1924, s. 68*.

Do końca lat dwudziestych liczba czechosłowackich Niemców nieznacznie wzrosła. W czasie drugiego spisu powszechnego, 1 grudnia 1930 r., niemiecką narodowość zadeklarowało 3 231 688 obywateli. W odniesieniu do ogółu ludności państwa dał się zauważyć niewielki regres do poziomu 22,3%. Podobny proces można było zaobserwować w poszczególnych prowincjach. W Czechach, chociaż populacja tamtejszych Niemców powiększyła się o blisko 100 tys., osiągając liczbę 2 270 943 osób, jej procentowy udział spadł do 32,38%. Na Morawach i na Śląsku zjawisko to wystąpiło jeszcze silniej: w pierwszym z tych krajów żyły wówczas 544 123 osoby narodowości niemieckiej, co stanowiło 19,51% wszystkich jego mieszkańców, w drugim 255 872 osoby (35,93%)⁸.

Tendencje zmian stosunków narodowościowych na ziemiach czeskich zyskują na wyrazistości badane przez dłuższy czas. W pięćdziesięcioleciu pomiędzy spisami powszechnymi z 1880 i 1930 r. odsetek ludności niemieckiej w Czechach spadł z 37,1 do 32,4%, na Morawach z 29,4 do 19,5%, a na Śląsku z 54,8 do 35,9%⁹. Innymi słowy, niemiecki „stan posiadania” w dwóch z trzech historycznych prowincji Korony Św. Wacława zmniejszył się o 1/3. Było to rezultatem niekorzystnych dla Niemców różnic w dynamice rozwoju demograficznego poszczególnych narodów zamieszkujących najpierw Przedlitawię, a później Czechosłowację. Według danych dotyczących całego państwa, pochodzących z 1928 r., na 1 000 niemieckich kobiet przypadało średnio 18,5 żywych urodzeń, podczas, gdy na analogiczną liczbę Czeszek i Słowaczek 23,4, a Rusinek — 43,1. W Czechach liczba żywych urodzeń w przeliczeniu na 1 000 kobiet była w przypadku obu narodowości — czeskiej i niemieckiej bardzo zbliżona i oscylowała wokół 19‰, lecz już na Morawach i na Śląsku rodziło się zauważalnie więcej dzieci w rodzinach czeskich niż w niemieckich¹⁰.

W konsekwencji czeskie i słowackie gospodarstwa domowe różniły się znacznie od niemieckich wielkością¹¹. Obie narodowości charakteryzował w 1921 r. podobnie wysoki, sięgający 1/3, odsetek rodzin bezdzietnych. Podczas gdy prawie 1/4 niemieckich rodzin miała tylko 1 dziecko, to odpowiadające im rodziny czeskie i słowackie z 1 dzieckiem stanowiły tylko 7,6%. Dwójka dzieci występowała w 18,2% niemieckich gospodarstw domowych i w 23,9% czeskich i słowackich, trójka — analogicznie w 11,1% i 16,1%, czwórka — w 6,2% i 9,7%. Więcej niż czworo dzieci miało 5,9% niemieckich i 9,5% czeskich i słowackich gospodarstw¹². Można więc powiedzieć, że wśród Czechów i Słowaków bardziej rozpowszechniony był wielodzietny model rodziny, czego długotrwałym efektem było relatywne „kurczenie się” mniejszości niemieckiej, obserwowalne w dwudziestoleciu międzywojennym.

Do podobnych wniosków skłania analiza wielkości przyrostu naturalnego ludności niemieckiej na tle innych narodów zamieszkujących Czechosłowację. Przewagę Czechów nad Niemcami w zakresie dynamiki rozwoju narodowego dało się zauważyć już w II połowie XIX w. W latach 1871–1880 liczebność ludności czeskiej w Czechach wzrosła o 11%, podczas

⁸ *Statistická ročenka Republiky Československé*, Praha 1934, s. 11; A. Bohmann, *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, s. 38; Por. też J. Tomaszewski, *Struktura narodowościowa ludności Czechosłowacji 1918–1938*, „Przegląd Historyczny” 1970, z. 4, s. 660–661.

⁹ J. Tomaszewski, op. cit., s. 660–661.

¹⁰ *Statistický přehled Republiky Československé*, Praha 1930, s. 33. W Czechach na 1 000 kobiet narodowości czeskiej lub słowackiej przypadało w 1928 r. 19,22 żywych urodzeń, na Morawach 22,69, a na Śląsku 23,44. Analogiczny wskaźnik dla niemieckich kobiet w Czechach to 18,54‰, na Morawach 16,87‰ i na Śląsku 19,07‰.

¹¹ Zgodnie z ideologią państwową, oficjalne statystyki traktowały Czechów i Słowaków jako jeden naród.

¹² *Československá statistika*, sv. 37, Praha 1927, s. 34.

gdy tamtejszych Niemców przybyło 8,4%. W następnej dekadzie liczba Czechów powiększyła się o 9,6%, w ostatnim zaś dziesięcioleciu XIX w. o 9,9%. Dane dotyczące przyrostu naturalnego mniejszości niemieckiej dla analogicznych okresów — odpowiednio 6,9% i 10,2% — pozwalają stwierdzić, że tylko w latach 1881–1900 Niemcom sudeckim udało się nieznacznie „prześcignąć” Czechów, co nie zahamowało, rzecz jasna, ogólnego trendu, jakim był spadek odsetka ludności niemieckiej na ziemiach czeskich¹³.

Tendencja ta utrzymała się również po uzyskaniu przez Czechosłowację niepodległości. Po okresie stosunkowo wysokiego przyrostu naturalnego w pierwszych latach powojennych, będącego naturalną reakcją społeczną na straty spowodowane działaniami wojennymi, dynamika rozwoju narodowej mniejszości niemieckiej sukcesywnie malała. O ile w 1921 r. na 125 okręgów sądowych z przewagą Niemców w Czechach, na Morawach i na Śląsku w 58 przyrost naturalny przekraczał 10‰, w 49 wahał się w granicach 5–10‰, a w 18 mieścił się w przedziale od 0 do 5‰, o tyle dziesięć lat później okręgów z przyrostem naturalnym większym niż 10‰ było już tylko 17, a w roku 1937 zaledwie 1. Wzrastała natomiast liczba niemieckojęzycznych okręgów sądowych z ujemnym przyrostem naturalnym — z 5 w 1930 r. do 42 siedem lat później — oraz tych z przyrostem nie przekraczającym 5 osób na 1000 mieszkańców — z 41 w 1930 r. do 68 w 1937 r.¹⁴ Szczegółowe dane na ten temat przedstawione zostały w tabeli:

Tabela 1. Liczba i odsetek okręgów sądowych z ponad 50% ludności niemieckiej wg wysokości przyrostu naturalnego w latach 1921–1937

Przyrost naturalny	1921	1926	1930	1934	1937
poniżej 0‰	0 (0%)	2 (1,6%)	5 (4%)	22 (17,6%)	42 (33,6%)
0–5‰	18 (14,4%)	42 (33,6%)	41 (32,8%)	60 (48%)	68 (54,4%)
5–10‰	49 (39,2%)	61 (48,8%)	62 (49,6%)	38 (30,4%)	14 (11,2%)
10–15‰	42 (33,6%)	19 (15,2%)	16 (12,8%)	5 (4%)	1 (0,8%)
powyżej 15‰	16 (12,8%)	1 (0,8%)	1 (0,8%)	0 (0%)	0 (0%)

Źródło: *Československá statistika*, sv. 59, Praha 1929, s. 2–10, *Československá statistika*, sv. 77, Praha 1932, s. 2–10, *Československá statistika*, sv. 163, Praha 1941, s. 2–15.

Szczególnie niekorzystny wpływ na dynamikę rozwoju mniejszości niemieckiej wywarł wielki kryzys gospodarczy. O ile jeszcze w 1929 r. przyrost naturalny wśród Niemców sudeckich wynosił 2,9‰, o tyle w 1933 r. spadł on do 1,8‰, a w latach 1935–1938 wahał się w granicach 0,6–0,7‰¹⁵. Najbardziej dotkliwie spadek ten odczuwalny był w zamieszkiwa-

¹³ A. Boháč, *Národní poměry v Čechách podle nového sčítání lidu*, „Statistický obzor” XII, č. 3–4, 1931, s. 118.

¹⁴ *Československá statistika*, sv. 59, s. Praha 1929 s. 2–10; *Československá statistika*, sv. 121, Praha 1936, s. 12–18, *Československá statistika*, sv. 163, Praha 1941, s. 2–15.

¹⁵ A. Bohmann, *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, s. 41.

nych przez Niemców, wysoko uprzemysłowionych, północno–zachodnich rejonach Czech, które zostały najsilniej dotknięte recesją¹⁶.

Oprócz malejącego przyrostu naturalnego niemieckiemu „stanowi posiadania” w Czechach zagrażały również migracje ludności czeskiej. Napływ czeskich robotników na uprzemysłowione, etnicznie niemieckie tereny interpretowany bywa w niemieckiej historiografii jako rezultat celowej polityki czechosłowackich władz, zmierzającej do ich stopniowej „czechizacji”. Korzenie tego zjawiska sięgają jednak XIX w., gdy gwałtowna industrializacja północno–zachodnich Czech stworzyła zapotrzebowanie na tanią siłę roboczą, którą dostarczały tereny rolnicze, w większości zamieszkiwane przez ludność czeską. Już w latach 1881–1890 w okręgach sądowych z przewagą niemiecką w Czechach przybyło (uwzględniając przyrost naturalny) 7,9% Czechów i 6% Niemców. Kolejne dekady przyniosły pogłębianie się tej dysproporcji: w okresie 1891–1900 tamtejsza populacja Czechów powiększyła się o 24%, podczas gdy niemiecka o 9,6%, w następnym zaś dziesięcioleciu przybyło znów 29% Czechów i tylko 5,9% Niemców. Upadek monarchii habsburskiej i powstanie państwa czechosłowackiego nie przyczyniły się do zahamowania tego procesu — w latach 1921–1930 liczba ludności czeskiej na omawianym obszarze wzrosła o 24%, a niemieckiej zaledwie o 4,2%¹⁷. Wzrost odsetka Czechów na terenach zamieszkiwanych przez mniejszość niemiecką w okresie I Republiki był więc fragmentem szerszego procesu demograficznego i nie może być przedstawiany jedynie w kategoriach, realizowanych z premedytacją, antyniemieckich działań praskich władz, co nie wyklucza oczywiście faktu, że te ostatnie mu sprzyjały.

Niezależnie od malejącej dynamiki demograficznej Niemcy sudeccy, wraz ze swymi karpaccy pobratymcami, byli jednak najliczniejszym po Czechach narodem Czechosłowacji, górującym potencjałem ludnościowym nawet nad Słowakami¹⁸. Największa ich grupa, licząca w 1921 r. około 2 271 000 osób, zamieszkiwała obszar historycznych Czech, gdzie stanowiła 32,4% ogółu ludności. Główne skupisko Niemców tworzyły Rudawy Czeskie i ich pogórze, poczynając od zachodniego skraju, w którym położone są miejscowości Aš i Cheb, przez przełom Łaby, aż po Góry Izerskie na wschodzie. Południową granicę terenów, na których Niemcy stanowili zdecydowaną większość, wyznaczała linia łącząca Domažlice, przedmieścia Pilzna, Louny, Litomierzyce i Jablonec. Obszar ten, określanymi przez samych Niemców mianem *Deutschböhmen*, miał mniej więcej szerokość 50–70 km i zamieszkiwało go ok. 1,5 mln osób tej narodowości. Na 36 powiatów znajdujących się w tym rejonie w 22 odsetek Niemców przekraczał 90%, w 11 zawierał się w przedziale od 70 do 90%, w 3 pozostałych zaś oscylował wokół 60%¹⁹. Właśnie te trzy powiaty (Most, Duchcov, Litomierzyce) z nieco większym odsetkiem ludności czeskiej tworzyły klin terenów, ciągnących się wzdłuż Łaby, aż do miejscowości Těplice–Šaňov, dzielący etnicznie niemieckie północno–zachodnie pogranicze Czechosłowacji na dwie wyraźne części — zachodnią, której centrum stanowiły Karlový Vary i wschodnią z miastami Ústí nad Łabą i Libercem. Czeski „korytarz” ku granicy z Saksonią

¹⁶ *Československá statistika*, sv. 163, s. 2–15.

¹⁷ A. Boháč, *Národní poměry v Čechách podle nového sčítání lidu*, „Statistický obzor” 12 1931, č. 3–4, s. 123.

¹⁸ A. Bohmann, *Menschen und Grenzen*, t. 4, s. 96. W 1930 r. liczba obywateli czechosłowackich narodowości słowackiej wynosiła 2 282 277, co stanowiło 15,8%.

¹⁹ *Statistická příručka*, t. 2, s. 369–377 (stan z 15 II 1921 r.). Szczegółowe dane dotyczące struktury narodowościowej mniejszych jednostek administracyjnych — okręgów sądowych i niektórych miast zamieszczone zostały w tabeli 8; Por. też: J. Tomaszewski, op. cit., s. 652, 662–663; A. Bohmann, *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, s. 19–23.

stanowił obszar koncentracji przemysłu i wydobywania węgla brunatnego, a mniejsza niż gdzie indziej przewaga liczebna Niemców była właśnie rezultatem napływu czeskich robotników.

Paradoksalnie Sudety, od których ukute zostało określenie obejmujące wszystkich czeskich Niemców, nie były wcale ich największym skupiskiem. Zamieszkiwali oni Karkonosze i ich pogórze, Góry Orlickie, a także cały rozległy maszyn Jeseníków. Od południa do łańcucha Sudetów przylegała duża wyspa niemieckiego osadnictwa w rejonie miast Moravská Třebova, Svitavý, Lanškroun, na wschodzie zaś rejon Śląska Opawskiego. Na całym tym obszarze mieszkało ok. 800 tys. Niemców²⁰. Największy procent ogółu mieszkańców stanowili oni w Jeseníkach. Spośród 7 znajdujących się tam powiatów w 5 odsetek ludności niemieckiej przekraczał znacznie 90%, w jednym oscylował wokół 80% i w jednym wokół 70%. Niemcy dominowali również w powiatach podkarkonoskich, gdzie stanowili od 70 do 90% mieszkańców, w większości pozostałych powiatów byli znaczącą, około 40-procentową mniejszością²¹.

Trzeci pas niemieckiego osadnictwa (*Böhmerwaldgau*) przebiegał wzdłuż południowej granicy Czechosłowacji z Bawarią i Austrią. Na północy łączył się on ze skupiskiem Niemców sudeckich w rejonie Rudaw Czeskich i ciągnął masywami Czeskiego Lasu i Szumawy, z przerwą, jaką stanowił czysto czeski rejon Domažlic, aż do zachodniego skraju Wyżyny Czesko-Morawskiej. Tam, w rejonie Třeboni, następowała niewielka luka, a nowe tereny zamieszkałe przez Niemców — zwane przez nich *Deutschmähren* — zaczynały się w okolicach miasta Nová Bystrice i dochodziły do Mikulova w południowych Morawach. W sumie liczba ludności narodowości niemieckiej w obu tych regionach wynosiła nieco mniej niż pół miliona. W liczbach względnych najwięcej Niemców, bo ponad 90% wszystkich obywateli zamieszkiwało w powiatach położonych w Czeskim Lesie, wschodniej Szumawie (ok. 75%) i w południowych Morawach (70 do 80%)²².

Oprócz zwartych rejonów pogranicznych w Czechach, na Morawach i na Śląsku mniejszość niemiecka tworzyła kilka tzw. wysp językowych, stanowiąc znaczny odsetek mieszkańców Brna (37%), Ołomuńca (29%) oraz Igławy (51%)²³. Ponadto większe grupy Niemców mieszkaly w innych miastach: 30 tys. w Pradze (4,6%), 22 tys. w aglomeracji Morawskiej Ostrawy (20,24%), 11 tys. w Czeskich Budziejowicach (15,14%) i 8 tys. w Pilźnie (5,6%)²⁴.

W przeciwieństwie do Niemców sudeckich ich karpaccy rodacy nie zamieszkiwali jednego, łatwego do wyodrębnienia obszaru, lecz byli rozproszeni po wielu miastach Słowacji i Rusi Zakarpackiej. W 1921 r. w pierwszej z tych prowincji żyło 139 900, w drugiej zaś 10 460 osób tej narodowości. Najwięcej Niemców, bo ok. 32 tys. mieszkało w Bratysławie i jej najbliższych okolicach, stosunkowo duży odsetek obywateli stanowili oni również w niektórych miastach Spisza i Rudaw Słowackich — m.in. w Kieżmarku, Kremnicy, Lubowni, i Turčianským Sv. Martinie — gdzie ich obecność sięgała jeszcze okresu średniowiecza²⁵.

²⁰ *Statistická příručka*, t. 2, s. 369–377.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ A. Bohmann, *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, s. 32–33. Dane z 1921 r. Do 1930 r. odsetek ludności niemieckiej w tych miastach spadł odpowiednio do 26%, 24% i 40%. Odsetek Niemców w Brnie podawany przez Bohmanna odbiega istotnie od oficjalnych danych czechosłowackich (26%), co wynika ze zmiany granic jednostek administracyjnych, według których obliczano te ostatnie. Por.: *Statistická příručka*, t. 2, s. 369 i 364.

²⁴ *Statistická příručka*, t. 2, s. 367.

²⁵ *Ibidem*, s. 377–378.

Mniejszość niemiecka zamieszkiwała w Czechosłowacji zarówno w niewielkich gminach wiejskich, jak i na terenie większych aglomeracji. Nieco ponad połowa wszystkich Niemców (sudeckich i karpaccich) żyła w gminach liczących nie więcej niż 2 000 mieszkańców, prawie 30% w jednostkach administracyjnych wielkości od 2 000 do 10 000 obywateli, a około 1/5 w większych. Charakterystyczne jest, że odsetek Niemców zamieszkujących największe miasta (powyżej 50 tys. mieszkańców) był prawie dwukrotnie niższy niż w przypadku ogółu obywateli państwa²⁶. Ponieważ żadne z czechosłowackich miast tej wielkości nie było etnicznie niemieckie, na liczbę tę składały się niemieckie enklawy rozrzucone po miastach ze zdecydowaną przewagą żywiou czechskiego. Godną podkreślenia, a trudną do wychwycenia z ogólnych danych statystycznych cechą zamieszkiwania czechosłowackich Niemców w wielkich ośrodkach był fakt, iż najczęściej tworzyli oni rdzeń ludności śródmiejskiej, podczas gdy czysto czeskie były dzielnice peryferyjne²⁷.

Tabela 2. Ludność niemiecka wg wielkości miejsca zamieszkania w 1921 r.

Wielkość gminy	Dane dla ludności niemieckiej				Dane dla ogółu ludności czechosłowackiej
	Czechy	Morawy	Śląsk	Czechosłowacja	
do 500 mieszk.	18%	15,4%	11%	16,4%	18,7%
501–1000	17,9%	15,4%	13,4%	16,8%	20,4%
1001–2000	18,7%	18,9%	21,2%	19,1%	18,1%
2001–5000	18,4%	18%	24,6%	19,2%	16,5%
5001–10000	9,7%	4,6%	11,6%	8,9%	7,7%
10001–20000	7,2%	7,3%	1,5%	6,7%	5,8%
20001–50000	8,6%	7,2%	16,4%	8,6%	4,1%
powyżej 50000	1,7%	13,1%	–	4,4%	8,7%

Źródło: *Československá statistika*, sv. 9, Praha 1924, s. 81*

Bardzo wysoki był natomiast odsetek Niemców wśród ludności średnich i małych miast Czechosłowacji. W przypadku ośrodków o wielkości od 20 do 50 tys. mieszkańców wynosił on w 1921 r. 48,8%, czyli ponad dwukrotnie więcej niż odsetek mniejszości niemieckiej wśród ogółu obywateli państwa. W Czechach Niemcy sudeccy stanowili aż 66,6% mieszkańców gmin tej wielkości, a na Śląsku 58%, co należy interpretować w kategoriach wyższego stopnia zurbanizowania zamieszkiwanych przez nich obszarów²⁸.

Niektórzy historycy badający strukturę demograficzną międzywojennej Czechosłowacji zwracają uwagę na dysproporcję między jej stosunkowo wysokim stopniem uprzemysłowienia a niewielkim odsetkiem ludności miejskiej, a w szczególności wielkomiejskiej. Na tej podsta-

²⁶ *Československá statistika*, sv. 9, s. 81*.

²⁷ F. Seibt, *Zur Sozialstruktur der Ersten ČSR*, w: *Beiträge zum deutsch-tschechischen Verhältnis im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1967, s. 119–120.

²⁸ *Statistická příručka*, t. 2, s. 364–365.

wie wysuwają oni tezę o odmienności struktury industrialnej Czechosłowacji i Europy Zachodniej, określając model czechosłowacki mianem „wioski przemysłowej”²⁹. Obserwacja ta odnosi się również, czy może nawet przede wszystkim, do obszarów zamieszkiwanych przez Niemców sudeckich, a zwłaszcza do rejonu północno-zachodnich Czech i północnych Moraw, gdzie nie występowały większe aglomeracje miejskie, a ludność, zatrudniona przeważnie w małych i średniej wielkości przedsiębiorstwach, mieszkała w niewielkich osadach rozrzuconych wokół niedużych, lecz licznych miasteczek³⁰.

Tabela 3. Udział ludności niemieckiej w gminach w zależności od ich wielkości w 1921 r.

Wielkość gminy	Odsetek ludności niemieckiej			
	Czechy	Morawy	Śląsk	Czechosłowacja
do 500 mieszk.	27,3%	18,7%	62,2%	20,4%
501–1000	29,9%	15,1%	38,3%	19,2%
1001–2000	41%	21,6%	43,3%	24,7%
2001–5000	44,9%	22,5%	37,2%	27,2%
5001–10000	39,9%	19,4%	29%	27%
10001–20000	37,6%	31,4%	15,1%	27%
20001–50000	66,3%	25%	58%	48,8%
ponad 50000	4,9%	26,4%	–	11,8%
Ogółem	33%	20,9%	40,5%	23,4%

Źródło: *Statistická příručka Republiky Československé*, t. 2, Praha 1925, s. 364–365

Poza miejskimi enklawami regiony zamieszkiwane przez Niemców sudeckich miały charakter zwarty, tak że bez trudu można było wytyczyć linię oddzielającą ich zasadniczy trzon od terenów etnicznie czeskich. Na zasiedlanych przez siebie obszarach ludność niemiecka stanowiła na ogół zdecydowaną większość. Charakterystyczne jest, że nawet, gdy Niemcy nie dominowali w przypadku jakiegoś zamieszkiwanego przez siebie powiatu, to w skali mniejszych jednostek administracyjnych, jakimi były okręgi sądowe i gminy, ich przewaga była już jednoznaczna. Wynikało to z faktu, iż granice większych jednostek administracyjnych nie zawsze pokrywały się z przebiegiem granicy językowej. W 1921 r. na 51 powiatów z przewagą Niemców, znajdujących się w Czechach i na Morawach, w 30 (60%) ich odsetek przekraczał 90% ogółu mieszkańców, w 15 zaś (30%) mieścił się w przedziale 70–90%. W tym samym roku na 125 tamtejszych okręgów sądowych z niemiecką większością obywateli w prawie 2/3 przypadków sięgała ona 90%, w ponad 1/5 wahała się w granicach 70–90%, w 18 okręgach zaś — 50–70%³¹. Spośród 3 397 czeskich i morawskich gmin, w których liczba Niemców przekroczyła

²⁹ F. Seibt, op. cit., s. 117–119.

³⁰ Ibidem.

³¹ *Statistická příručka*, t. 2, s. 369–377.

połowę obywateli, w 92% (3 120) stanowili oni powyżej 80% ludności, w 29% gmin zaś (987) Czesi nie zamieszkiwali w ogóle³².

Wyraźna granica dzieliła Niemców i Czechów nie tylko w sensie geograficznym, lecz także społecznym. Mimo kilkuset lat współistnienia na terenach Królestwa Św. Wacława, począwszy od ostatnich dziesięcioleci XIX, oba narody stawały się coraz bardziej zamknięte. Każdy z nich prowadził zupełnie niezależne życie kulturalne, rozwijał własną oświatę, miał swoje związki zawodowe i kasy oszczędnościowe, reprezentowany był przez oddzielne partie polityczne itp. Obie społeczności były też praktycznie całkowicie endogamiczne. W 1925 r., a więc w okresie „małej stabilizacji” w stosunkach czesko–niemieckich, zaledwie na rok przed wejściem niemieckich polityków w skład prawicowej koalicji rządzącej Czechosłowacją, w całym państwie tylko 5,6% Niemców wzięło sobie za żony Czeszki lub Słowaczki, a tylko 4,4% Niemców wyszło za Czechów lub Słowaków³³.

Nawet przynależność do uniwersalistycznego ze swej natury Kościoła katolickiego naznaczona była piętnem przynależności narodowej, czego najlepszym przykładem była konieczność stworzenia równoległych struktur administracyjnych dla Czechów i Niemców. Za wyłączność niemiecką była uważana diecezja litomierzycka (343 parafii), inne diecezje, na terenie których żyła większa liczba ludności niemieckiej, miały wydzielone na jej potrzeby odrębne pionry. Archidiecezja praska dysponowała komisarzatem arcybiskupim w miejscowości Ostrov, obejmującym 212 parafii, pozostałe diecezje zaś wikariatami generalnymi: archidiecezja ołomuniecka w Branticach (291 parafii), diecezja hradecka w Trutnowie (113 parafii), diecezja budziejowicka w Vyšším Brodzie (227 parafii) i diecezja brneńska w Mikulovie (106 parafii)³⁴.

Zarówno Czesi, jak i Niemcy sudeccy w zdecydowanej większości deklarowali przynależność do Kościoła katolickiego — w 1921 r. tego wyznania było 70,9% Czechów i 94,2% Niemców w Czechach oraz 89,7% Czechów i 95% Niemców na Morawach³⁵. Do utrwalenia się podziałów pomiędzy obydwojema narodami w pewnym stopniu przyczyniły się po 1918 r. także kwestie religijne. Wiązało się to z silnymi w pierwszych latach istnienia państwa nastrojami antykatolickimi wśród ludności czeskiej, mającymi często również wymiar antyhabsburski i antyniemiecki. Ich przejawem była schizma części czeskich księży, którzy zerwawszy z Rzymem utworzyli w styczniu 1920 r. Kościół Czechosłowacki (*Cirkev Československá*), otwarcie nawiązujący do oficjalnej ideologii państwowej i cieszący się poparciem władz Republiki. Jakkolwiek nowa wspólnota wyznaniowa nie uzyskała szerszego poparcia społecznego, jej powstanie pogłębiło animozje narodowe: ponieważ należeli do niej praktycznie wyłącznie Czesi, sprzyjało to polaryzacji na wiernych Kościołowi Niemców i bezbożnych Czechów. Różnice w strukturze wyznaniowej obu narodów szczególnie wyraźnie były widoczne w Czechach. W 1921 r. wyznania rzymskokatolickiego było 70,9% mieszkającej tam ludności czeskiej i 94,3% ludności niemieckiej. W tym samym czasie do Kościoła Czechosłowackiego należało tam 6,6% Czechów, a 10% nie deklarowało żadnego wyznania, podczas gdy wśród Niemców odsetek bezwyznaniowców osiągał zaledwie 0,7%³⁶.

³² Ibidem, s. 30.

³³ *Československá statistika*, sv. 77, Praha 1929, s. 68*.

³⁴ A. Bohmann, *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, s. 45.

³⁵ A. Boháč, *Přehled nejdůležitějších výsledků posledního sčítání lidu*, „Statistický obzor”, 14 1933, č. 3–4, s. 183–184.

³⁶ *Československá statistika*, sv. 37, s. 5*.

Oprócz katolików i osób nie wyznających żadnej religii wśród czechosłowackich Niemców było w 1921 r. 3,9% ewangelików, 0,6% starokatolików i 1,6% żydów³⁷. Dokładniejsze dane dotyczące struktury wyznaniowej niemieckiej mniejszości przedstawione zostały w tab. 4.

Tabela 4. Struktura wyznaniowa mniejszości niemieckiej w 1921 r.

Wyznanie	Czechy	Morawy i Śląsk	Słowacja	Ruś Zakarpacka	Czechosłowacja ogółem
rzymskokatolickie	94,24%	95,09%	69,86%	94,6%	93,37%
grekokatolickie	0,01%	0,01%	0,09%	1,05%	0,01%
ewangelickie	3,15%	2,56%	23,42%	1,45%	3,9%
prawosławne	0%	0%	0,01%	0,02%	0%
starokatolickie	0,67%	0,43%	0,03%	0,05%	0,58%
czechosłowackie	0,01%	0,02%	0%	–	0,01%
mojżeszowe	1,21%	1,7%	6,44%	2,67%	1,58%
inne	0,04%	0,01%	0,01%	–	0,03%
bez wyznania	0,66%	0,17%	0,13%	0,13%	0,51%

Źródło: *Československá statistika*, sv. 37, Praha 1927, s. 5*.

Porównanie powyższych danych ze strukturą wyznaniową mniejszości niemieckiej na ziemiach czeskich w 1930 r. pozwala stwierdzić względny ubytek katolików — stanowili oni wówczas 91,5% wszystkich Niemców, czemu towarzyszył wzrost odsetka osób niewierzących z 0,5% do 2,7%³⁸.

Problem Niemców sudeckich miał również swój wymiar jakościowy. Do momentu upadku monarchii austro-węgierskiej dominowali oni w wielonarodowym państwie, na ziemiach czeskich zaś stanowili podporę władzy Habsburgów. Niemcy (niekoniecznie sudeccy) przeważali w korpusie oficerskim, dyplomacji i administracji państwowej, przy czym ich odsetek wzrastał proporcjonalnie do szczybla władzy. W 1915 r. na każdy tysiąc oficerów służby — 568³⁹. W niepodległej Czechosłowacji sytuacja ta uległa zmianie. W maju 1936 r. w armii na stopie pokojowej służyło 20,2% żołnierzy i 11,8% oficerów narodowości niemieckiej, przy czym odsetek Niemców na wyższych stanowiskach dowódczych wynosił jedynie 7%⁴⁰. Niewielka liczba Niemców w korpusie oficerskim był pochodną zamierzonej polityki kadrowej, stawiającej sobie za cel zapewnienie całkowitej dominacji Czechów i Słowaków w siłach

³⁷ Ibidem.

³⁸ A. Boháč, *Přehled nejdůležitějších výsledků posledního...*, s. 176–185. Udział procentowy pozostałych wyznań zmienił się tylko nieznacznie. W 1930 r. 3,9% Niemców sudeckich było ewangelikami, 0,6% starokatolikami i 1,1% wyznania mojżeszowego.

³⁹ *Die Habsburgermonarchie*, III/1, s. 103–110.

⁴⁰ Vojenský Historický Archiv, Ministerstvo Národní Obrany, Hlavní Štáb, 1 Oddelní (dalej jako: VHA, MNO, HŠ, 1 Odd.), 57 1/1.

zbrojnych. Czechosłowacja nie mogła sobie natomiast pozwolić na zaniżanie odsetka poborowych narodowości niemieckiej, gdyż dysponowała zbyt małą liczbą czeskich i słowackich obywateli, by tylko z nich móc utworzyć potrzebną na wypadek wojny armię. Możliwe były więc tylko niewielkie manipulacje. W stosunku do łącznego odsetka 27,7% obywateli zdolnych do służby wojskowej i mających zostać zmobilizowanych, odsetek przewidzianych do powołania pod broń Niemców obniżono nieznacznie do 24,4%. Po mobilizacji niemieccy żołnierze i oficerowie mieli stanowić jednak tylko 20,2% ogółu armii⁴¹.

Podstawowe założenia polityki narodowościowej, jaką prowadził czechosłowacki Sztab Główny, sprowadzały się do ograniczania do niezbędnego minimum odsetka żołnierzy niemieckich w formacjach uznawanych za szczególnie ważne dla obrony państwa (jednostkach fortecznych, lotnictwie, wojskach pancernych i łączności) oraz w dążeniu do rozproszenia niemieckich poborowych między garnizony położone poza obszarami etnicznie niemieckimi⁴². Konsekwencją tej polityki był relatywnie większy, niż wynikałoby to ze struktury narodowościowej armii, odsetek Niemców w innych, uważanych za mniej newralgiczne, formacjach — szczególnie w artylerii i jednostkach saperów oraz we wszystkich oddziałach rezerwowych⁴³.

Tabela 5. Odsetek Niemców w niektórych formacjach armii czechosłowackiej w 1936 r.

	Oficerowie służby czynnej	Oficerowie rezerwy	Żołnierze
Piechota	7%	12,5%	17,5%
Kawaleria	6%	15%	25%*
Artyleria	7%	18,5%	29,8%
Artyleria zmotor.	2%	14%	27%
Saperzy	7%	18%	32,5%
Łączność	1,5%	3,5%	3%
Lotnictwo	2%	0,7%	0%

Źródło: VHA, MNO, HŠ, 1 Odd., 57 1/1.

*Łącznie z Węgrami

Dane gromadzone przez Sztab Główny armii czechosłowackiej wykazują *nota bene*, że obawy dotyczące lojalności rezerwistów narodowości niemieckiej były w dużej mierze uzasadnione. W czasie mobilizacji, we wrześniu 1938 r., nie stawiło się bowiem pod broń od 20 do 50% Niemców sudeckich⁴⁴.

Powstanie niepodległej Czechosłowacji zmieniło również stosunki narodowościowe w administracji publicznej i na posadach państwowych. W 1910 r. Niemcy stanowili 46,1% wszystkich urzędników monarchii habsburskiej, czyli ok. dwa razy więcej, niż wynikałoby to z ich

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ VHA, MNO, HŠ, 1 Odd., 32 19/2; 38/2. Niektórzy autorzy podają nawet, iż zgłosiło się tylko 40% Niemców. V. Hyndrák, *Československá armáda v roce 1938*, Praha 1968, s. 36.

liczebności w stosunku do ogółu ludów Austro-Węgier⁴⁵. Po 1918 r. obserwujemy zdecydowaną redukcję procentowego udziału osób tej narodowości wśród kadry urzędniczej, co wynikało z wprowadzenia przez władze czechosłowackie obowiązkowej dla wszystkich funkcjonariuszy administracji państwowej znajomości języka czeskiego, jak również było rezultatem zwalniania urzędników uznawanych za niespolegliwych. W 1921 r. Niemcy stanowili 26,7% czechosłowackich urzędników pocztowych, 22,5% pracowników kolei, 21,2% osób zatrudnianych w administracji państwowej i publicznej⁴⁶. Dziesięciolecie dzielące dwa czechosłowackie spisy powszechne przyniosło prawie 50-procentowy spadek liczby osób należących do mniejszości niemieckiej pracujących na posadach państwowych — do 13,1% ogółu zatrudnionych na poczcie, 12,4% na kolei i 12,7% w administracji publicznej⁴⁷. Proces ten następował nie tylko na obszarach etnicznie czeskich, lecz również — co stanowiło główny zarzut niemieckich polityków, oskarżających Pragę o działania dyskryminujące mniejszości narodowe — na terenach zamieszkiwanych w większości przez Niemców sudeckich. Jako przykład można przedstawić zmiany struktury narodowościowej wśród pracowników poczty, kolei i administracji publicznej w kilku wybranych miastach i okręgach sądowych z przewagą ludności niemieckiej. I tak np. w mieście Ústí nad Łabą pomiędzy 1921 a 1930 r. odsetek Niemców zatrudnionych na poczcie zredukowano z 90,5% do 53,6%, na kolei z 88% do 56,3%, a w administracji z 86,5% do 65,4%. W tym samym okresie w Libercu zmniejszono liczbę pracowników pocztowych tej narodowości z 90,8% do 56,6%, kolejowych z 89% do 64,9%, a urzędników państwowych z 90,8% do 59,9%. Mniej więcej podobnej skali były redukcje, które dotknęły Niemców zatrudnionych na analogicznych posadach w innych miastach i okręgach sądowych — odpowiednie dane można znaleźć dla Jablonca, Chomutova, Teplic–Šaňova, Mostu i Litomierzyc⁴⁸.

Chociaż w niepodległej Czechosłowacji liczba Niemców w wojsku i administracji centralnej uległa znacznej redukcji, nadal zajmowali oni szczególną pozycję w wielu innych dziedzinach. W 1921 r. spośród wszystkich czynnych zawodowo Niemców sudeckich 53,4% pracowało w przemyśle i rzemiośle (co stanowiło 33,5% ogółu osób zatrudnionych w tych branżach), do 1930 r. zaś liczba ta wzrosła do 56,6%⁴⁹. Rysem charakterystycznym struktury przemysłu w Czechosłowacji — dotyczy to także terenów etnicznie niemieckich — był znaczny odsetek niewielkich warsztatów rzemieślniczych. Oblicza się, że w skali całego państwa mogły one zatrudniać nawet 1/3 wszystkich zawodowo czynnych osób⁵⁰. W związku z tym należy przyjąć, że w wielkich i średnich zakładach przemysłowych pracowało w 1921 r. ok. 35% Niemców sudeckich, reszta zaś — blisko 20% — zajmowała się działalnością rzemieślniczą.

Pozycja Niemców w czechosłowackim przemyśle była jednak bardziej korzystna, niż wynikałoby to tylko i wyłącznie z ich relatywnie dużego zatrudnienia w tej gałęzi gospodarki. Spośród nich rekrutowała się bowiem znaczna część — używając dzisiejszego pojęcia — managementu czechosłowackich przedsiębiorstw. W 1921 r. stanowili oni blisko 45% wszystkich urzędników zatrudnionych w przemyśle, a w 1930 r. 41%. Czesi nie dokonali więc pod

⁴⁵ *Die Habsburgermonarchie* III/1, s. 109–110.

⁴⁶ *Československá statistika*, sv. 23, Praha 1935, s. 17*

⁴⁷ A. Bohmann, *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, s. 57.

⁴⁸ *Československá statistika*, sv. 20, Praha 1925, s. 480–543, *Československá statistika*, sv. 116, Praha 1935, s. 174–213.

⁴⁹ *Československá statistika*, sv. 116, s. 17*.

⁵⁰ F. Seibt, op. cit., s. 119.

tym względem istotnego wyłomu w niemieckim „stanie posiadania”, gdyż udało im się przejąć tylko niecałe 4% tych stanowisk⁵¹.

Największy odsetek Niemców skupiał przemysł tekstylny i odzieżowy. W 1921 r. pracował tam co dziewiąty, a w 1930 r. aż co piąty czynny zawodowo czechosłowacki Niemiec. Mniejszość niemiecka stanowiła również wykwalifikowaną siłę roboczą i kadre techniczną w innych gałęziach przemysłu: przede wszystkim w górnictwie i hutnictwie, energetyce, w przemyśle szklarskim, chemicznym i drzewnym, a także w budownictwie. Ponadto w 1921 r. ok. 8% zawodowo czynnych osób narodowości niemieckiej znajdowało zatrudnienie w handlu i finansach, 4,5% w łączności i komunikacji, a 5,3% w służbie publicznej, wojsku i wolnych zawodach. Do 1930 r. liczba Niemców pracujących w handlu i finansach wzrosła do 10,5%, znacznie spadł natomiast — głównie za sprawą redukcji na poczcie i kolei — ich odsetek w łączności i komunikacji (do 3,6%)⁵². Dokładne dane dotyczące struktury zatrudnienia mniejszości niemieckiej w latach 1921 i 1930 prezentuje tab. 6.

Tabela 6. Struktura zatrudnienia czynnych zawodowo czechosłowackich Niemców

Dziedzina	1921	1930
Rolnictwo	25,04%	19,74%
Górnictwo, hutnictwo	3,44%	2,45%
Przemysł kamieniarski i mineralny	2,59%	3,37%
Przemysł stalowy	5,99%	5,8%
Przemysł maszynowy	3,12%	3,18%
Przemysł szklarski	2,35%	2,37%
Przemysł chemiczny	1,06%	0,8%
Energetyka	0,27%	0,38%
Przemysł drzewny	4,07%	4,31%
Przemysł papierniczy	1,06%	1,13%
Przemysł poligraficzny	0,63%	0,82%
Przemysł tekstylny	11,38%	13,64%
Przemysł odzieżowy	6,38%	5,85%
Przemysł spożywczy i przetwórczy	4,11%	4,17%
Budownictwo	5,94%	7,51%

⁵¹ A. Boháč, *Přehled nejdůležitějších výsledků posledního sčítání lidu*, „Statistický obzor”, XV, 1934, č. 1–3, s. 14.

⁵² *Československá statistika*, sv. 116, s. 17*. Por. też: *Statistická příručka*, t. 2, s. 427; *Československá statistika*, sv. 23, s. 133*–134*; A. Bohmann, *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, s. 48–50; J. Tomaszewski, op. cit., s. 363.

Przemysł i rzemiosło ogółem	53,41%	56,63%
Handel i finanse ogółem	8,11%	10,5%
Poczta	0,79%	0,43%
Koleje	2,84%	1,4%
Pozostały transport	0,93%	1,8%
Łączność i komunikacja ogółem	4,56%	3,63%
Służba publiczna, wolne zawody, wojsko	5,39%	5,15%
Pozostałe	3,49%	4,35%

Źródło: *Československá statistika*, sv. 116, s. 17*

Tabela 7. Odsetek Niemców w wybranych dziedzinach czechosłowackiej gospodarki w 1921 r.

Dziedzina	Czechy	Morawy	Śląsk	Słowacja	Ruś Zakarpacka	Czechosłowacja ogółem
Rolnictwo	26,4%	18,6%	46,1%	2,5%	1%	15,4%
Leśnictwo	43,8%	21,1%	55%	5,4%	6%	25,5%
Górnictwo, hutnictwo	43,2%	6,2%	2,8%	18,7%	0,7%	26,5%
Przemysł maszynowy	27,5%	20%	33,1%	8,1%	3,3%	23,9%
Przemysł szklarski	57,3%	10,7%	85,8%	1,8%	0,6%	50%
Przemysł chemiczny	46,6%	19,4%	27,5%	11,9%	3,5%	36,3%
Energetyka	32,9%	26,6%	58,3%	10,8%	–	30,9%
Przemysł drzewny	38,2%	20%	55%	9,4%	2,7%	29,6%
Przemysł papierniczy	56,5%	30,5%	51%	7%	6,7%	43,6%
Przemysł poligraficzny	33,4%	31,7%	57,9%	4,9%	1,5%	32,3%
Przemysł tekstylny	54%	41%	77,4%	11,5%	5,3%	50,9%
Przemysł odzieżowy	26%	16,5%	54,3%	5,4%	0,9%	21,2%
Przemysł spożywczy i przetwórczy	28,2%	22,1%	52,9%	7,7%	2,1%	24,3%
Budownictwo	34,8%	17,2%	32,6%	10,1%	15%	27,8%
Handel	34,1%	22,8%	49%	7,5%	0,6%	26,6%
Finanse	27,2%	32,1%	61,1%	7,7%	1,1%	26,6%

Poczta	30,3%	22,7%	55,6%	3%	1,5%	26,7%
Koleje	29,5%	18,9%	31,6%	3,1%	2,7%	22,5%
Administracja	23,8%	24,2%	55,2%	4,8%	1,8%	21,2%
Oświata	35,1%	26,5%	48,2%	5,2%	1,3%	28,5%

Źródło: *Československá statistika*, sv. 23, Praha 1927, s. 133*–134*

Problematykę związaną z rolą mniejszości niemieckiej w czechosłowackim przemyśle przedstawiono by w sposób niepełny, gdyby pominięto kwestię wielkiego kryzysu. Jak wiadomo, jednym z jego powszechnie występujących skutków był spadek popytu na towary przemysłowe, a w szczególności na wszelkie dobra luksusowe. W konsekwencji prowadziło to do upadku przedsiębiorstw produkujących te towary, co z kolei powodowało wzrost bezrobocia, a co za tym idzie — dalszy spadek popytu. Zjawisko to wystąpiło również w Czechosłowacji, szczególnie dotykając Niemców sudeckich, z których znaczna część utrzymywała się z pracy związanej z wytwarzaniem produktów przemysłowych i luksusowych — tekstyliów, koronek, instrumentów muzycznych, szkła itp. W latach kryzysu bez pracy znajdowała się gigantyczna liczba ok. pół miliona czechosłowackich Niemców, czyli 18% całej populacji. Dla porównania liczba bezrobotnych Czechów sięgała 300 tys., co stanowiło jednak tylko 3% wszystkich obywateli tej narodowości⁵³. W pierwszej połowie 1936 r. współczynnik liczby bezrobotnych wśród zawodowo czynnych czechosłowackich Niemców wahał się od 14,5% do 19,2%. Podobnie wysokie było bezrobocie w poszczególnych niemieckojęzycznych okręgach sądowych, szerzyła się tam też drożyzna i gwałtownie wzrastało zadłużenie miast⁵⁴. Sytuacja ta w niemałym stopniu przyczyniła się do radykalizacji postaw mniejszości niemieckiej, a w rezultacie do sukcesu wyborczego Partii Niemców Sudeckich Konrada Henleina.

W przeciwieństwie do sytuacji w przemyśle Niemcy nie zajmowali szczególnej pozycji w czechosłowackim rolnictwie. Dla większości z nich nie było ono też głównym źródłem utrzymania. W 1921 r. tylko 234 na 1 000 spośród wszystkich zawodowo czynnych Niemców zajmowało się uprawą roli, hodowlą lub ogrodnictwem, a 16 leśnictwem bądź rybołówstwem. Do 1930 r. odsetek zatrudnionych w tych dziedzinach osób narodowości niemieckiej spadł do odpowiednio 18,4% i 1,3%, co wiązało się z przepływem siły roboczej do przemysłu i rzemiosła⁵⁵. Na zasiedlanych przez Niemców pogórzach Rudaw Czeskich, Sudetów, Czeskiego Lasu i Szumawy oraz na północnych Morawach ze względu na słabą jakość gleb (tereny górzyste) dominowała hodowla, w dolinie rzeki Ohře, na Śląsku, w północnych Czechach i na południowych Morawach uprawiano natomiast przede wszystkim zboża. Ponadto na terenach zamie-

⁵³ F. Seibt, op. cit., s. 124.

⁵⁴ A. Bohmann, *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, s. 98–100. Nie jest natomiast prawdą twierdzenie tego autora, iż władze czechosłowackie zupełnie nie przeciwdziałały bezrobociu wśród Niemców. Z danych Ministerstwa Opieki Społecznej wynika, że w 1934 r. stanowili oni ogółem 37,7% wszystkich pobierających zasiłki, w 1935 r. — 34,4%, w 1936 — 30,9% i w 1937 — 32%. Przeciętny zasiłek otrzymywany od państwa przez bezrobotnego Niemca był w 1935 r. o ponad 15% wyższy od analogicznego wsparcia dla Czecha, w 1936 o 30%, w 1937 r. zaś o 20,8%. Archiv Kanceláře presidenta republiky, D. 11610/38, raport z 2 IX 1938 r.

⁵⁵ *Československá statistika*, sv. 116, s. 17*.

szkiwanych przez mniejszość niemiecką koncentrowała się większość czechosłowackich upraw chmielu (okolice Žatca)⁵⁷.

Wielkość obszaru posiadanej ziemi nie zapewniała Niemcom sudeckim uprzywilejowanej pozycji w czechosłowackim rolnictwie. Na zasiedlanych przez nich obszarach, szczególnie w południowych Czechach, znajdowały się wprawdzie wielkie majątki należące do arystokratycznych rodów, trudno jest jednak orzec, czy, po pierwsze, ich właściciele należy uznać za Niemców, gdyż często, tak jak Joseph Matthias hr. von Thurn, autor słynnego powiedzenia: *Ich bin weder ein Čeche noch ein Deutscher, sondern nur ein Böhme*, nie identyfikowali się oni z żadną wspólnotą etniczną⁵⁸, po drugie, w pierwszych latach czechosłowackiej niepodległości majątki te uległy w znacznym stopniu parcelacji w wyniku reformy rolnej. Ta ostatnia, *communis opinio* wielu niemieckich historyków, służyła przede wszystkim umocnieniu czeskiej pozycji ekonomicznej, oczywiście kosztem Niemców sudeckich⁵⁹. Ponieważ brak jest oficjalnych danych czechosłowackich ilustrujących, jak wyglądała struktura własności ziemskiej pod względem narodowościowym przed, a jak po reformie, nie sposób jednoznacznie ustosunkować się do tego zarzutu. Niektórzy niemieccy autorzy podają, że z 2 386 600 ha ziemi objętych reformą rolną w Czechach, na Morawach i na Śląsku aż 840 218 ha znajdowało się na niemieckim obszarze językowym, co oznacza, że wywłaszczeniu podlegało 31% terenów zasiedlanych w sposób zwarty przez tamtejszą mniejszość niemiecką⁶⁰. Niezależnie od faktu, iż liczba ta tylko w niewielkim stopniu przewyższała odsetek parcelowanych obszarów w skali całego państwa (28,5%), była to z pewnością rewolucja w stosunkach własnościowych, która nie mogła zostać zrealizowana w oderwaniu od ogólnej polityki narodowościowej Pragi. Jeśli przyjąć za wiarygodne cytowane przez Alfreda Bohmanna niemieckosudeckie publikacje z okresu międzywojennego, należałoby uznać, że działania czechosłowackich władz rzeczywiście zmierzały w kierunku osłabiania żywiołu niemieckiego nie tylko przez wywłaszczanie niemieckich majątków, lecz przede wszystkim przez niekorzystną dla Niemców sudeckich redystrybucję ziemi. Według tych źródeł, mniejszość niemiecka utraciła w wyniku reformy rolnej na rzecz państwa, czeskich przedsiębiorstw, instytucji i osób fizycznych co najmniej 600 000 ha ziemi, czyli ponad 1/4 stanu posiadania sprzed 1918 r. (Dla porównania czescy właściciele ziemscy stracili tylko 6%)⁶¹. Jednakże nie wszyscy historycy, nawet niemieccy, posuwają się tak daleko w ocenie reformy rolnej. Wolfgang Bruegel, powołując się na sporządzony w grudniu 1938 r. raport nazistowskiego funkcjonariusza Guido Kliebera, pełnomocnika Konrada Henleina, twierdzi, że Niemcy sudeccy nie zostali wcale tak pokrzywdzeni w wyniku reformy rolnej, jak zwykło się utrzymywać. Według danych zgromadzonych przez Kliebera, niemieccy fernali otrzymali 31 172 ha ziemi (56,46%) pochodzącej z rozparcelowanych wielkich majątków niemieckich znajdujących się na niemieckim obszarze językowym i 5 527 ha gruntów (65,3%) z położonych tam majątków czeskich. Wprawdzie Niemcy nie zostali w ogóle objęci redystrybucją wywłaszczonych majątków zlokalizowanych na terenach etnicznie czeskich (choć rozparcelowano tam ok. 148 000 ha gruntów będących przedtem własnością niemiecką), jednak po zakończeniu reformy rolnej w rękach niemieckich

⁵⁷ V. Brdlik, *Die sozialökonomische Struktur der Landwirtschaft in der Tschechoslowakei*, Berlin 1938, s. 13–16.

⁵⁸ *Die Habsburgermonarchie* III/1, s. 490.

⁵⁹ A. Bohmann, *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, s. 61–63; F. Seibt, op. cit., s. 122–123.

⁶⁰ A. Bohmann, op. cit., s. 61–63.

⁶¹ Ibidem.

pozostawało nadal 250 000 ha ziemi leżącej w strefie czeskiej, podczas gdy Czesi posiadali tylko 33 150 ha w strefie niemieckiej⁶². Jeśli wierzyć informacjom Kliebera, który opracowując raport, mający być podstawą ewentualnych rewindykacji, nie był przecież zainteresowany zaniżaniem niemieckich strat, należałoby przyjąć, że jakkolwiek Niemcy sudeccy utracili w wyniku reformy znaczną część swego „stanu posiadania”, to jednak nastąpiło to głównie poza granicami ich obszaru językowego.

Po przeprowadzeniu reformy zdecydowana większość niemieckich chłopów w Czechosłowacji posiadała niewielkie gospodarstwa rolne, o areale nie przekraczającym 5 ha. Największy odsetek takich majątków — powyżej 75% — występował w Rudawach Cezskich, w Średniogórze Czeskim, Sudetach i ich pogórze, a także na Śląsku i na południowych Morawach. Na niemieckojęzycznych obszarach zachodnich i południowych Czech (Czeski Las, Szumawa) oraz w okolicach Žatca najmniejsze gospodarstwa stanowiły od 65 do 70%, w masywie Jeseníków zaś i w dolinie rzeki Ohře — od 60 do 65%⁶³. Bardzo często, szczególnie na obszarach zindustrializowanych, niewielkie działki stanowiły dodatkowe źródło utrzymania dla osób zatrudnionych w przemyśle bądź rzemiośle⁶⁴. Oprócz dużej liczby gospodarstw małorolnych inną charakterystyczną cechą rolnictwa na terenach zamieszkiwanych przez mniejszość niemiecką była silna pozycja ekonomiczna gospodarstw średniej wielkości (od 5 do 20 ha ziemi). Stanowiły one ponad połowę areалу w Sudetach i na ich pogórze, 45% do 50% w południowych i zachodnich Czechach oraz na południowych Morawach. W Rudawach Czeskich na majątki tej wielkości przypadało od 40 do 45% terenów uprawnych, w Średniogórze Czeskim zaś od 35 do 40%⁶⁵.

Znacząca rola, jaką odgrywała mniejszość niemiecka w czechosłowackim życiu ekonomicznym i społecznym, wynikała w dużym stopniu z jej wysokiego poziomu wykształcenia. Pośród wszystkich narodów żyjących w międzywojennej Czechosłowacji Niemcy mieli tam najniższy współczynnik analfabetyzmu, wynoszący w początkach istnienia państwa 21,9‰. (Odpowiedni wskaźnik dla Czechów to 23,4‰, dla ludności zaś całej Republiki — 24,3‰)⁶⁶. Nie było to dziełem przypadku, mniejszość niemiecka dysponowała bowiem doskonale rozwiniętym systemem oświaty wszystkich szczebli — od ochronek i przedszkoli, aż po wyższe uczelnie. Na początku lat dwudziestych w Republice Czechosłowackiej funkcjonowało 3 827 szkół podstawowych (3 404 „powszechne” i 423 „obywatelskie”), w których dzieci pobierały naukę wyłącznie w języku niemieckim, oraz 17 takich, w których niemiecki był jednym z dwóch lub trzech równoprawnych języków nauczania. Uczyło się w nich wówczas (rok szkolny 1920–1921) przeszło pół miliona dzieci (502 496 uczniów w szkołach wyłącznie niemieckojęzycznych). W zdecydowanej większości były to szkoły publiczne, na których utrzymanie łożyło państwo⁶⁷. Odziedziczony po monarchii austro-węgierskiej system szkolnictwa średniego był niezwykle skomplikowany. W 1921 r. istniało 117 niemieckich placówek oświatowych tego szczebla (z czego 84 państwowe), w tym: 26 gimnazjów, 32 gimnazja realne różnych typów, 27 szkół realnych, 13 liceów oraz 17 kolegiów nauczycielskich. Naukę konty-

⁶² W. Bruegel, *Tschechen und Deutsche*, München 1967, s. 537–539.

⁶³ V. Brdlik, op. cit., s. 89.

⁶⁴ F. Seibt, op. cit., s. 119.

⁶⁵ V. Brdlik, op. cit., s. 91.

⁶⁶ *Statistická příručka*, t. 2, s. 38* (wskaźniki te zostały wyliczone na podstawie danych pochodzących z 1910 r.).

⁶⁷ *Československá statistika*, sv. 6, Praha 1923, s. 48*, 60*–61*.

nuowało w nich 24 607 uczniów⁶⁸. Liczba ta stanowiła 26% wszystkich uczniów czechosłowackich szkół średnich, a więc nieco więcej niż odsetek Niemców w całym państwie.

Lata dwudzieste przyniosły reformę oświaty w Czechosłowacji — dokonana została unifikacja niektórych typów szkół. Objęła ona również szkolnictwo niemieckie. Po jej przeprowadzeniu, w roku szkolnym 1929–1930 działało 3 728 szkół powszechnych (3 295 „ludowych” i 433 „mieszczańskich”)⁶⁹ oraz 89 średnich (79 gimnazjów i szkół realnych oraz 10 kolegiów nauczycielskich), w których nauka odbywała się w języku niemieckim. W niemieckich szkołach powszechnych uczyło się 388 753 dzieci, a w średnich 20 033. Młodzież niemiecka mogła również kontynuować naukę w narodowych placówkach przysposabiających do zawodu. Celowi temu służyły 53 szkoły rolnicze, 83 ludowe szkoły gospodarcze, 95 szkół przemysłowych i zawodowych, 28 szkół handlowych, 24 kupieckie, 513 rzemieślniczych, a także 10 szkół specjalistycznych, kształcących niemieckich nauczycieli domowych, pielęgniarki, przedszkolanki itp. W roku szkolnym 1929–1930 kształciły się w nich łącznie 63 833 osoby⁷⁰.

Główny ośrodek niemieckiego szkolnictwa wyższego na ziemiach czeskich stanowił Niemiecki Uniwersytet w Pradze, założony w 1348 r. przez Karola IV i będący tym samym najstarszą wyższą uczelnią niemiecką w ogóle. Uniwersytet ten, a zwłaszcza jego wydział medyczny, cieszył się doskonałą opinią również poza granicami Czechosłowacji, ogarniając swym oddziaływaniem południowe i wschodnie Niemcy. Oprócz uniwersytetu potrzebom niemieckiej mniejszości służyły dwie politechniki — praska i brneńska — z niemieckim jako językiem wykładowym, a także akademie muzyczna w Pradze, która po 1918 r. straciła jednak swój czysto niemiecki charakter. Status wyższej uczelni państwowej miała również niewielka Niemiecka Szkoła Bibliotekarska w Ústí nad Łabą. Niemcom sudeckim nie udało się natomiast powołać planowanej w tym mieście akademii handlu zagranicznego, w związku z czym młodzież zainteresowana tym kierunkiem studiów musiała kształcić się w Wiedniu lub Lipsku⁷¹. W 1921 r. na wszystkich czechosłowackich wyższych uczelniach studiowało łącznie 6 103 niemieckich studentów, czyli 21% wszystkich uczących się tam⁷². Współczynnik liczby studentów przypadającej na 10 000 obywateli wynosił dla mniejszości niemieckiej 19,5, a dla Czechów i Słowaków prawie 18.

W niektórych dziedzinach życia wykształcenie pozwalało utrzymać Niemcom sudeckim przewagę nad Czechami. Działo się tak szczególnie w wolnych zawodach, gdzie możliwości ingerencji państwa były siłą rzeczy ograniczone. Przykładem może być palestra adwokacka w Czechach i na Morawach, w której Niemcy stanowili aż 41%, przy czym poza dużymi miastami czeskimi, takimi jak Praga, Budziejowice, Brno, czy Ołomuniec, mieli oni w tej dziedzinie praktycznie całkowity monopol⁷³. Rolę niemieckiej mniejszości narodowej w życiu

⁶⁸ *Československá statistika*, sv. 7, Praha 1923, s. 47*–48*. Ponadto istniało prywatne gimnazjum realne z językami wykładowymi niemieckim i słowackim oraz jedno gimnazjum słowacko–niemiecko–węgierskie.

⁶⁹ W czteroklasowych szkołach ludowych dzieci zobowiązane były uczyć się od 6 roku życia. W miejscowościach, gdzie istniały szkoły „mieszczańskie” (trzy- lub czteroklasowe), obowiązkowa nauka trwała do lat 14.

⁷⁰ *Statistická příručka Republiky Československé*, t. 4, Praha 1932, s. 346–347.

⁷¹ A. Bohmann, *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*, s. 66. W semestrze zimowym roku akademickiego 1929–1930 na Niemieckim Uniwersytecie w Pradze studiowało 4 714 osób, na tamtejszej niemieckiej politechnice 2 039, a na brneńskiej 1 795; *Statistická příručka*, t. 4, s. 350.

⁷² *Statistická příručka*, t. 2, s. 6.

⁷³ Na 1819 adwokatów w Czechach i na Morawach 743 było narodowości niemieckiej. Przykładowo,

gospodarczym państwa najsilniej determinowała jednak relatywnie duża popularność wykształcenia technicznego. Według stanu z końca 1921 r., na czechosłowackich politechnikach studiowało 4 858 Czechów oraz 2 964 Niemców i 762 niemieckojęzycznych Żydów, co oznacza, że na 10 000 obywateli, których językiem ojczystym był niemiecki, przypadało prawie 12 studentów uczelni technicznych, podczas gdy na taką samą liczbę jedynie 5,5 Czechów⁷⁴. Nieco mniejsza, lecz również zauważalna, była przewaga Niemców na średnim szczeblu oświaty technicznej. Na początku roku szkolnego 1921–1922 w Czechosłowacji działało 146 szkół przemysłowych i zawodowych czeskich, w których kształciły się 32 354 osoby (36,93 na 10 000 obywateli) oraz 98 niemieckich z 12 934 uczniami (41,41 na 10 000 obywateli)⁷⁵.

Historycy nie są dziś zgodni co do oceny czechosłowackiej polityki oświatowej względem Niemców sudeckich. Niektórzy z nich uważają, że, szczególnie w pierwszych latach niepodległości, miała ona charakter dyskryminacyjny, a jej ostrze, maskowane reformą systemu oświatowego, skierowane było przede wszystkim przeciw niemieckiemu szkolnictwu średniego szczebla⁷⁶. Inni badacze, skłonni ujmować sytuację niemieckiej mniejszości w szerszym kontekście, porównując ją np. z sytuacją oświaty w Rzeszy, czy też z warunkami nauki pozostałych narodów Czechosłowacji, dochodzą natomiast do wniosku, że pod wieloma względami była ona wręcz bardziej korzystna⁷⁷.

Poza wykształceniem drugim czynnikiem, który predestynował Niemców sudeckich do odgrywania szczególnej roli w Czechosłowacji, był potencjał ekonomiczny, jakim dysponowały ich elity gospodarcze. Stan taki należał do dziedzictwa monarchii habsburskiej. W Czechach i na Morawach, będących jej zapleczem gospodarczym, w rękach niemieckich znajdowała się zdecydowana większość przemysłu lekkiego Austro-Węgier i znaczna część ciężkiego⁷⁸. W momencie powstania państwa czechosłowackiego do Niemców sudeckich należała praktycznie większość wszystkich gałęzi przemysłu zlokalizowanego na jego obszarze. Kontrolowali oni kapitałowo m.in. 89% produkcji tekstylnej, 86% produkcji szkła, 80% produkcji

praska palestra składała się z 780 Czechów i 197 Niemców, pilźnieńska z 47 Czechów i 13 Niemców, ale już w Ústí nad Łabą było 42 Niemców i 2 Czechów, w Libercu odpowiednio 63 i 3, w Těplicach — 73 i 2, w Chomutovie zaś przy 22 niemieckich adwokatach nie było żadnego Czecha; A. Bohmann, *Das Sudetendeutschum in Zahlen*, s. 60.

⁷⁴ *Statistická příručka*, t. 2, s. 6.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 12–13.

⁷⁶ A. Bohmann, *Das Sudetendeutschum in Zahlen*, s. 66–67. Główny zarzut Bohmanna to likwidacja przez Pragę 46 niemieckich szkół średnich, dokonana przy okazji zamiany części gimnazjów w gimnazja realne. Zdaniem tegoż autora władze czeskie dyskryminowały również niemieckie szkolnictwo wyższe, pozabiając je subsydiów państwowych.

⁷⁷ W. Bruegel, *op. cit.*, s. 534–537. Autor ten opiera swą opinię m.in. na porównaniu liczby ludności przypadającej na 1 wyższą uczelnię w Rzeszy (ok. 6 mln osób) z położeniem Niemców sudeckich (3 szkoły wyższe na 3,2 mln osób). Bruegel zwraca również uwagę na fakt, iż klasy w niemieckosudeckich szkołach były relatywnie mniej liczne (średnio 34,3 uczniów) niż w szkołach czeskich (37), a także niż w szkołach w Rzeszy (40,3). Zamykanie niemieckich szkół średnich po 1918 r. dotknęło, zdaniem tego historyka, praktycznie wyłącznie tereny etnicznie czeskie, niemieckie zaś wyższe uczelnie nie były dyskryminowane przez władze czechosłowackie, gdyż państwo przeznaczało na nie 25,46% ogółu nakładów na oświatę tego szczebla.

⁷⁸ A. Bohmann, *Das Sudetendeutschum in Zahlen*, s. 90. W skali całej monarchii Niemcy sudeccy posiadali: 90% przemysłu porcelanowego, 87% szklarskiego, 58% cukrowniczego, 70% kaletniczego, 70% włókienniczego, 60% chemicznego, 30% obuwniczego, 30% skórzanego, 60% papierniczego i 30% metalurgicznego.

cementu, 80% produkcji papieru, 70% przemysłu elektrotechnicznego, 70% hutniczego, 60% chemicznego, 66% wydobywania węgla kamiennego. Ponadto w rękach niemieckich znajdował się cały czechosłowacki przemysł jedwabniczy i pasmanteryjny, 95% produkcji dzianin, 95% produkcji smoly, 90% produkcji porcelany, 90% produkcji maszyn włókienniczych, 90% produkcji instrumentów muzycznych, 90% produkcji guzików, 90% produkcji olejów mineralnych, 85% przemysłu wełniarskiego, 85% koronkarskiego, 85% lniarskiego, 75% bawełniarskiego, 75% wagonowego, 70% farbiarskiego, 64% produkcji siodła, 60% produkcji nawozów sztucznych, 60% przemysłu drzewnego, 55% tartaków, 58% przemysłu cukrowniczego⁷⁹. Chociaż Czesi przez całe dwudziestolecie międzywojenne starali się ograniczyć niemieckie wpływy w gospodarce, w pełni udało im się to osiągnąć jedynie w przypadku dwóch zakładów zbrojeniowych o znaczeniu strategicznym — Českej Zbrojovki w Brnie i Škody w Pilźnie. Nawet tak niewralgiczna dla obronności państwa inwestycja, jak linia przygranicznych umocnień (mających chronić Czechosłowację przed Niemcami!), budowana w drugiej połowie lat 30., była realizowana w mniej więcej 50% przez przedsiębiorstwa będące własnością Niemców sudeckich⁸⁰.

Silną pozycję ekonomiczną mniejszość niemiecka zawdzięczała jednak nie tylko — siłą rzeczy nielicznej — grupie przemysłowców. O stosunkowej zamożności możemy bowiem mówić również (przynajmniej do wybuchu wielkiego kryzysu na początku lat 30.) w przypadku szerszych warstw społecznych czechosłowackich Niemców. Jeśli za miarodajny wskaźnik zamożności przyjmie ilość gotówki zdeponowanej w kasach oszczędnościowych, w momencie uzyskania niepodległości przez Czechosłowację sytuacja materialna mniejszości niemieckiej była o wiele lepsza niż Czechów. Zgodnie z danymi dotyczącymi terytorium Czech z 31 X 1918 r., w niemieckich kasach oszczędnościowych wysokość wszystkich wkładów wynosiła 2 475 mln koron, podczas gdy w analogicznych instytucjach czeskich zgromadzono tylko 1 493 mln⁸¹. Mimo kłopotów ze znalezieniem jednoznacznych wyznaczników niektórzy badacze skłonni są przypuszczać, że ogólnie rzecz biorąc, siła ekonomiczna mniejszości niemieckiej przynajmniej dwukrotnie przewyższała jej i tak znaczny potencjał ludnościowy⁸².

Niemcy sudeccy byli najliczniejszą mniejszością narodową w międzywojennej Czechosłowacji. Na zamieszkiwanych przez siebie terenach stanowili na ogół zdecydowaną większość, ich społeczność charakteryzowała się wysokim stopniem świadomości narodowej i żyła w dużym stopniu odrębnym życiem społecznym. Mimo malejącego potencjału demograficznego Niemcy zajmowali przez cały okres istnienia I Republiki pozycję o wiele bardziej eksponowa-

⁷⁹ Ibidem, s. 91.

⁸⁰ VHA, HŠ, 1 Odd. 28 1/3 2. Raport z 4 II 1938 r. Dane te przeczą zarzutom dotyczącym celowej dyskryminacji przez czechosłowackie państwo niemieckich przedsiębiorstw przy zamówieniach publicznych, stawianym przez niektórych historyków. Wielokrotnie cytowany w tej pracy Alfred Bohmann, powołując się na informacje gromadzone przez Niemiecki Główny Związek Przemysłu (*Deutscher Hauptverband der Industrie*) podaje na przykład, iż pomiędzy 1 III 1937 r. a 20 I 1938 r. niemieckie firmy otrzymały tylko 23,3% zamówień na inwestycje państwowe zlokalizowane na niemieckim obszarze językowym, zaś firmy o kapitale mieszanym 7,5%. Na terenach etnicznie czeskich przedsiębiorstwa niemieckie były, według tegoż autora, całkowicie pomijane. Niestety, nie podaje on, czy udział niemieckich firm mierzony jest według liczby zamówień, czy wielkości kontraktu; A. Bohmann, *Das Sudeten-deutschum in Zahlen*, s. 93.

⁸¹ *Statistická příručka*, t. 1, s. 76. Jest to jednak wskaźnik dość niepewny, gdyż część Czechów mogła np. oszczędzać w kasach niemieckich bądź też lokować gotówkę w inny sposób.

⁸² W. Bruegel, op. cit., s. 536–537.

ną, niż wynikałoby to tylko z ich niebagatelnej przecież liczebności. Przyczyniły się do tego przede wszystkim ich zamożność oraz wysoki poziom wykształcenia, nie bez znaczenia pod tym względem była też rola, jaką odgrywali w przemyśle i handlu. Historia międzywojennej Czechosłowacji dobitnie pokazuje, że polityka względem mniejszości narodowych może przesądzić o istnieniu całego państwa.

Tabela 8. Mniejszość niemiecka w Czechosłowacji w 1921 r.

KRAJ Powiat Okręg sądowy	Liczba ludności niemieckiej	Odsetek ludności niemieckiej
CZECHY	2 173 239	33,04%
Praga	36 286	4,59%
Aš	36 286	99,48%
Brod Německý	8 643	17,1%
Štoky	7 355	56,31%
Broumov	36 016	72,36%
Broumov	24 747	92,61%
Teplice n. Metují	11 067	96,24%
Budějovice České	12 827	10,54%
Budějovice České	11 642	15,14%
Děčín	105 617	94,65%
Benešov nad Plouč	20 723	99,04%
Děčín	61 173	93,69%
Kamenice Česká	23 712	93,5%
Domažlice	7 707	16,48%
Domažlice	4 970	19,61%
Kdyně	2 737	12,77%
Dubá	22 180	87,66%
Dubá	12 764	93,35%
Štětí	9 416	80,97%
Duchcov	50 401	61,17%
Bílina	23 545	65,67%
Duchcov	26 856	57,71%

KRAJ Powiat Okręg sądowy	Liczba ludności niemieckiej	Odsetek ludności niemieckiej
Dvůr Králové n. Labem	14 614	22,88%
Dvůr Králové n. Labem	11 862	40,1%
Falknov n. Ohři	52 783	95,7%
Frýdlant	38 561	96,35%
Frýdlant	29 478	96,14%
Město Nové p. Smrkem	9 083	97,07%
Hradec Jíndřichův	18 313	38,45%
Bystřice Nová	10 539	92,59%
Hradec Jíndřichův	7 774	21,45%
Cheb	61 766	96,49%
Cheb	41 102	95,03%
Vildštejn	20 664	99,54%
Chomutov	70 255	91,26%
Hora Sv. Šebastiane	5 768	99,43%
Chomutov	41 696	92,38%
Jirkov	22 791	87,51%
Jablonec n. Nisou	70 684	83,57%
Jablonec n. Nisou	51 416	87,69%
Tanvald	19 268	74,24%
Jablonné Německé	27 169	97,21%
Cvikov	12 138	95,45%
Jablonné Německé	15 031	98,67%
Jáchymov	16 749	98,33%
Jilemnice	8 651	20,34%
Rokytnice n. Jizerou	7 023	87,81%
Kadaň	40 429	96,57%
Doupov	7 451	99,56%
Kadaň	32 978	95,91%

KRAJ Powiat Okręg sądowy	Liczba ludności niemieckiej	Odsetek ludności niemieckiej
Kaplice	45 357	90,2%
Brod Vyšší	16 009	96,99%
Hrady Nové	13 718	89,4%
Kaplice	15 630	84,78%
Klatovy	17 308	22,24%
Nýrsko	16 547	94,99%
Kralovice	5 782	16,56%
Manětín	5 718	35,69%
Kraslice	35 591	99,63%
Krumlov Český	42 106	71,29%
Chvališiny	10 622	84,79%
Krumlov Český	16 131	52,1%
Planá Horní	15 353	98,55%
Lanškroun	23 904	37,23%
Lanškroun	19 001	64,35%
Ústí n. Orlicí	4 903	14,14%
Lázně Mariánské	29 792	97,94%
Lázně Kynžvart	15 059	99,09%
Lázně Mariánské	14 733	96,79%
Liberec	101 214	85,14%
Chrastava	22 949	91,34%
Liberec	78 268	83,47%
Lípa Česká	63 688	92,15%
Bor u České Lípy	18 320	91,01%
Lípa Česká	25 732	93,27%
Mimoň	19 636	91,76%
Litoměřice	59 926	66,99%
Litoměřice	30 227	61,45%

KRAJ Powiat Okręg sądowy	Liczba ludności niemieckiej	Odsetek ludności niemieckiej
Lovosice	12 092	54,19%
Ústěk	17 607	98,08%
Litomyšl	13 235	27,72%
Loket	36 814	97,51%
Most	58 964	58,88%
Hora Sv. Kateřiny	6 267	99,29%
Litvínov Horní	20 728	62,32%
Most	31 969	46,47%
Nejdek	32 137	99,18%
Blatná Horní	9 753	98,97%
Nejdek	22 384	99,28%
Planá	33 167	98,82%
Bezručovice	13 821	99,42%
Planá	19 346	98,39%
Podbořany	37 507	87,69%
Jesenice	12 418	81,97%
Podbořany	25 089	90,82%
Polička	8 709	27,22%
Prachatice	32 795	46,44%
Prachatice	9 275	44,36%
Vimperk	15 686	56,97%
Volary	7 388	99,09%
Přísečnice	25 990	99,32%
Přísečnice	11 103	99,56%
Vejprty	14 887	99,13%
Rumbork	24 227	97,55%
Stříbro	54 149	72,75%
Dobřany	5 284	44,77%

KRAJ Powiat Okręg sądowy	Liczba ludności niemieckiej	Odsetek ludności niemieckiej
Stod	15 988	62,21%
Stříbro	22 584	92,5%
Touškov	10 239	82,29%
Sušice	19 994	39,04%
Hartmanice	8 487	93,6%
Hory Kašperské	8 473	52,71%
Šluknov	47 794	97,48%
Haňšpach	22 486	96,52%
Šluknov	25 308	98,34%
Tachov	41 689	99,25%
Přimda	17 304	99,66%
Tachov	24 385	98,97%
Teplá	24 935	99,4%
Bečov n. Teplou	15 273	99,22%
Teplá	9 662	99,69%
Teplice-Šanov	75 887	76,7%
Trutnov	55 735	73,39%
Maršov	8 802	98,15%
Trutnov	37 926	90,39%
žacléř	8 678	88,6%
Týn Horšovský	36 392	74,49%
Hostouň	15 602	98,53%
Ronšperk	11 601	98%
Týn Horšovský	9 189	43,38%
Ústí nad Labem	96 159	82,38%
Chabařovice	25 261	80,32%
Ústí nad Labem	70 898	83,14%
Varnsdorf	31 515	94,36%

KRAJ Powiat Okręg sądowy	Liczba ludności niemieckiej	Odsetek ludności niemieckiej
Vary Karlovy	72 471	97,26%
Vrchlabí	37 271	91,44%
Hostinné	17 197	92,96%
Vrchlabí	20 074	90,17%
Žamberk	23 493	43,72%
Králiky	10 787	91,46%
Rokynice v Orlických Horách	12 448	93,73%
Žatec	37 919	80,27%
Postoloprty	7 280	60,57%
žatec	30 639	87%
Žlutice	26 846	97,54%
Bochov	12 946	99,1%
žlutice	13 900	96,13%
MORAWY	547 604	20,93%
Beroun Moravský	27 274	99,11%
Dvorce	11 240	99,2%
Libavá Město	16 034	99,04%
Brno město	55 816	25,92%
Dačice	7 249	15,18%
Slavonice	7 037	76,48%
Hranice	9 224	16,27%
Hranice	7 587	22,04%
Hustopeče	9 543	13,23%
Hustopeče	8 543	34%
Jičín Nový	36 248	45,23%
Fulnek	12 214	87,99%
Jičín Nový	18 536	44,39%
Příbor	5 498	22,44%

KRAJ Powiat Okręg sądowy	Liczba ludności niemieckiej	Odsetek ludności niemieckiej
Jihlva miasto	12 877	51,52%
Jihlava	5 091	12,46%
Jihlava	5 032	18,54%
Krumlov Moravský	8 337	19%
Krumlov Moravský	8 260	29,91%
Litovel	4 892	9,99%
Konice	4 372	19,43%
Mikulov	42 908	84,44%
Mikulov	30 922	88,55%
Pohořelice	11 986	75,41%
Olomouc miasto	15 818	28,23%
Olomouc	7 516	14,36%
Ostrava Moravská	22 227	20,24%
Rýmařov	25 342	99,35%
Šternberk	40 840	70,59%
Šternberk	24 063	69,4%
Uničov	16 777	72,37%
Šumperk	59 564	80,17%
Město Staré	15 151	97,92%
Šumperk	31 448	68,83%
Vizmberk	12 965	98,72%
Třebová Moravská	50 718	68,3%
Svitavy	23 201	90,56%
Třebová Moravská	25 059	91,53%
Zábřeh	26 981	39,88%
Mohelnice	12 564	54,47%
Šilperk	6 912	47,22%
Zábřeh	7 505	25,06%

KRAJ Powiat Okręg sądowy	Liczba ludności niemieckiej	Odsetek ludności niemieckiej
Znojmo miasto	7 988	39,47%
Znojmo	51 139	70,3%
Jaroslavice	22 986	94,3%
Vranov	6 247	70,35%
Znojmo	21 906	55,48%
ŚLĄSK	252 365	40,52%
Bilovec	11 590	26,43%
Bilovec	8 756	42,37%
Klimkovice	2 834	12,22%
Bruntál	44 179	98,89%
Benešov Horní	14 649	99,5%
Bruntál	21 073	98,21%
Vrbno	8 457	99,51%
Frydek miasto	1 992	20,9%
Fryštát	12 213	10,84%
Bohumín	7 840	19,71%
Fryvaldov	63 029	98,59%
Cukmantl	8 704	99,41%
Fryvaldov	27 423	97,48%
Javorník	11 636	99,41%
Vidnava	15 266	99,49%
Hlučín	7 707	16,31%
Krnov	55 245	97,39%
Albrechtice	10 435	99,22%
Jindřichov	7 078	99,61%
Krnov	27 561	95,54%
Osoblaha	10 171	99,17%
Opava miasto	22 008	70,02%

KRAJ Powiat Okręg sądowy	Liczba ludności niemieckiej	Odsetek ludności niemieckiej
Opava	25 602	41,38%
Odry	8 595	95,53%
Opava	5 087	13,1%
Vítkov	11 920	84,9%
SŁOWACJA	139 900	4,73%
Baňa Nová	5 011	14,76%
Bratislava miasto	25 837	29,49%
Bratislava	6 165	15,03%
Gelnica	9 753	32,83%
Kežmarok	12 863	46,5%
Kremnica	6 221	57,62%
Križ Svätý	3 764	21,21%
Levoča	2 098	8,56%
Lubovňa Stará	2 903	14,06%
Martin Sv. Turčanský	9 745	17,54%
Modra	3 153	8,87%
Moldava	3 345	11,49%
Poprad	5 327	24,51%
Prievidza	14 682	23,16%
Rožňava	2 184	5,47%
Šamorýn	2 561	8,27%
Ves Spišská Nová	3 971	12,66%
RUŚ ZAKARPACKA	10 460	1,74%

Źródło: *Statistická příručka Republiky Československé*, t. 2, Praha 1925, s. 369–378.

Uwaga: Niektóre okręgi sądowe stanowiły zarazem samodzielne powiaty. W 1921 r. na Słowacji i na Rusi Zakarpackiej nie istniały powiaty, a okręgi sądowe podlegały innym, większym jednostkom administracyjnym, tzw. komitatom.

The German Minority in Czechoslovakia in 1918–1938

The Sudeten Germans comprised about 23% of the Czechoslovak population during the inter-war period; their number (about 3,1 mln in 1921) exceeded all other nationalities, with the exception of the Czechs. Concentrations of the German population were situated along the Czech, Silesian and Moravian borders, where they constituted a decisive majority (more than 90% of the population in 30 communes). A decline in the demographic dynamic of this ethnic group (falling birth rate, a lower number of children) became discernible already long before the establishment of an independent Czechoslovakia, and led to a slow but constant „diminishment”. The Sudeten Germans played an essential role in the economic life of the state — more than a half were employed in the industry, whose capital they also controlled to a considerable degree. Furthermore, the position of this minority was determined by its high level of education, especially technical, which was the effect of a well developed school system, including schools of higher learning, with German as the language of instruction. Up to 1938, German impact in Czechoslovakia was restricted only in the administration, state services and the army, while the land and school reform did not pose a serious threat to the status of this minority.